

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Факультет соціально-гуманітарний
Кафедра психології та соціальної роботи

НІКІТЮК Владислав Вікторович

Почуття справедливості як чинник розвитку професійної моралі фахівця соціогуманітарної сфери / Sense of justice as a factor in the development of professional morality of a specialist in the socio-humanitarian sphere

спеціальність – 053 Психологія
освітньо-професійна програма – «Психологія»
кваліфікаційна робота

Виконав студент
групи ПСЗ-41
В.В. Нікітюк

підпис

науковий керівник:
к.філос.н., доцент
Рудакевич О.М.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
« » _____ 2024 р.
Завідувач кафедри А.Н. Гірняк

підпис

Тернопіль – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ	6
1.1. Поняття справедливості в предметному полі пізнавальних підходів.....	5
1.2. Справедливість в системі моральних понять.....	10
1.3. Почуття справедливості як складова морально-ціннісного розвитку особистості.....	16
Висновок до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. ПРОФЕСІЙНА МОРАЛЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ	22
2.1. Морально-етичні складові професійної діяльності.....	20
2.2. Етичний принцип справедливості в професійній моралі працівників соціогуманітарної сфери.....	24
Висновок до розділу 2.....	30
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СТУДЕНТІВ-МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ.....	33
3.1. Процедура конкретно-тематичного дослідження.....	31
3.2. Практичні рекомендації щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери.....	35
Висновок до розділу 3.....	40
ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45

ВСТУП

Актуальність дослідження. Швидкі трансформації у свідомості нашого суспільства підкреслюють очевидну потребу в науковому аналізі професійної моралі як об'єкта психологічного вивчення в нових умовах. Процес особистісного та професійного становлення молоді тісно пов'язаний з обдуманим та усвідомленим вибором майбутньої професії. Морально-рефлексивні процеси сьогодні проникають у всі сфери професійної діяльності людини. Вони виявляються в щоденних взаємодіях у колективі, у процесі самоаналізу та оцінки власної діяльності, а також у сприйнятті себе як суб'єкта діяльності. Практична діяльність фахівця передбачає високий рівень професіоналізму, який неможливий без морального зростання особистості. Багатогранність моралі як явища відображається у її різноманітності як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

Жодна професія не існує без специфічної моралі. Кожна професія має відносну самостійність у суспільстві, що накладає певні вимоги та впливає на мораль її представників.

До соціонімічних професій, як соціогуманітарних та людиноцентричних, суспільство висуває особливо високі вимоги. Стрижнем професійної діяльності представників цих професій є професійна етика, що реалізується в глибокому розумінні майбутніми фахівцями свого професійного і людського обов'язку, у високій професійній і морально-етичній відповідальності за якість процесу взаємодії з людьми, впливу на їхнє життя, добробут і соціальне функціонування. Це створює складну систему взаємопов'язаних і взаємозалежних моральних відносин, а відтак активізує увагу науковців до проблеми розвитку професійної моралі, виокремлення її основних чинників.

Це виправдовує важливість і актуальність психологічного пізнання впливу почуття справедливості на якість функціонування професійної моралі працівників соціогуманітарної сфери, що і спонукало до вибору теми

нашого дослідження: **«Почуття справедливості як чинник розвитку професійної моралі фахівця соціогуманітарної сфери»**

Об'єкт дослідження – почуття справедливості як моральна риса особистості.

Предмет дослідження – вплив почуття справедливості на якість функціонування професійної моралі працівників соціогуманітарної сфери.

Мета дослідження – дослідити почуття справедливості як чинник професійної моралі працівників соціогуманітарної сфери та розробити практичні рекомендації щодо оптимізації її як моральної риси.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі **завдання**:

1. Висвітлити теоретичні основи пізнання поняття справедливості та пояснити засадничі понятійно-термінологічні визначення.

2. Вивчити сутність професійної моралі працівників соціогуманітарної сфери в контексті її предикторної залежності від особливостей почуття справедливості.

3. Здійснити експериментальне дослідження почуття справедливості у студентів 1-4 курсів спеціальностей «Психологія» та «Соціальна робота» Західноукраїнського національного університету як майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери.

4. Сформувати систему рекомендацій щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, аналогія, гіпотетично-дедуктивний метод, класифікація, порівняння, синтез, систематизація, узагальнення наукової літератури з проблем дослідження; емпіричні – спостереження, анкетування.

Теоретичне значення дослідження здійснено аналіз теоретичних аспектів вивчення справедливості як соціокультурного явища; конкретизовано засадничі понятійно-термінологічні визначення справедливості в рамках різних психологічних підходів; охарактеризовано особливості почуття справедливості як моральної риси особистості; вивчено

сутність професійної моралі працівників соціогуманітарної сфери в контексті її предикторної залежності від особливостей почуття справедливості; розроблено систему рекомендацій щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери.

Практичне значення дослідження: Розроблена система рекомендацій щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери може бути використана для просвітницької діяльності психологів, соціологів, педагогічних працівників та інших фахівців соціогуманітарної сфери.

Структура й обсяг дослідження. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (50 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 49 сторінок, з них основного тексту – 44 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Поняття справедливості в предметному полі пізнавальних підходів

Майбутнє як поєднання того, що має бути, і того, чого бажають, неможливе без справедливості. Віра в її торжество є необхідною умовою високоморального способу життя. Однак ця віра повинна базуватися на знанні природи й сутності справедливості. «Справедливість – це загальна система цінностей і благ, їхнє конкретне розподілення між індивідами, належний порядок людського співіснування, що відповідає уявленням про сутність людини і її невід’ємні права» [1; 32].

У повсякденному розумінні справедливість здається очевидною. Однак при спробах визначити це поняття виникають труднощі. Основна з них полягає в конкретно-історичному характері справедливості, на що звернув увагу шотландський філософ, історик, економіст, публіцист Девід Юм, який вважав справедливість штучною чеснотою, на відміну від інших – природних. Хоча конкретно-історичний характер справедливості слід враховувати, його абсолютизація не виправдана, оскільки веде до релятивізму або навіть нігілізму.

Зазвичай під справедливістю розуміють порядок співіснування людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу і сутність людини та її невід’ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства й людства. На відміну від понять «благо» і «антиблаго», зокрема «добро» і «зло», які оцінюють окремі явища, справедливість характеризує співвідношення двох чи більше явищ із погляду розподілу благ і антиблаг між людьми. Справедливість передбачає

відповідність між роллю різних індивідів у суспільстві та їх становищем, між їх правами й обов'язками, діяльністю й винагородою, заслугами та їх визнанням, між злочином і покаранням. Вона визначає взаємовідносини між людьми щодо їхніх обов'язків і розподілу матеріальних та духовних благ, створених спільними зусиллями.

Поняття справедливості виходить за межі етики. Моральний аспект справедливості виникає, коли індивід розмірковує, чи варто дотримуватися моральних норм, якщо інші часто їх ігнорують, і наскільки це справедливо.

Справедливість як незалежна сила діє згідно з характером вчинку, не зважаючи на особисті симпатії чи антипатії. Тому богиню правосуддя Феміду зображають із зав'язаними очима і вагами в руках. Вона зважує добро і зло безпристрасно, намагаючись зберегти рівновагу. У справедливості є елемент умовності, який помітили прихильники доктрини суспільного договору.

Поняття справедливості охоплює різні сфери: політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, вчинки, життєві позиції людей і навіть розподіл удачі і невдач.

У класовому суспільстві справедливість є поняттям не лише моральної, а й політичної та правової свідомості, оскільки розподіл благ та антиблаг регулюється державою. Поняття справедливості застосовується й до людей. Справедливими вважають тих, хто дотримується правових і моральних норм, свого слова, виконує свої обов'язки, відповідає добром на добро, а несправедливими – тих, хто порушує права людей, не пам'ятає зробленого йому добра тощо.

Первісне розуміння справедливості полягало у визнанні незаперечності норм первісного суспільства. Бути справедливим означало дотримуватися загальноприйнятого порядку. Іншими словами, справедливість тоді ототожнювалася з владою звичаю.

Якщо поділити справедливість на основі мотиваційних спонукань, можна виділити відплатну і розподільчу справедливість. Відплатна справедливість передбачає відповідність покарання вчиненому злочину, як, наприклад, у правилі тальйону: «Життя за життя, око за око, зуб за зуб», що вимагає, щоб помста за кривду не перевищувала завданої шкоди. Головною формою цього принципу була родова помста. Розподільча справедливість передбачає рівний розподіл благ і відповідальності серед членів спільноти або пропорційний до їхніх дій і значущості. Враховуючи це, виділяють зрівняльну і пропорційно-розподільчу справедливість. Згідно з принципами зрівняльної справедливості, всі члени роду або племені отримували рівну частку добутого спільними зусиллями на полюванні чи зібраного в лісі або полі. Це було важливо для виживання людей у умовах дефіциту ресурсів. Прояви зрівняльної справедливості спостерігаються в усі історичні епохи, що виражається в прагненні до рівності та негативному ставленні до багатих, незалежно від способу їх збагачення.

З появою класів і держави виникають писані закони, які претендують на статус справжньої, об'єктивної справедливості. Це призвело до заміни зрівняльної справедливості на пропорційно-розподільчу, для якої характерні диференційований рівень відповідальності при виконанні різних робіт і диференційований розподіл благ. Таке розуміння справедливості стало рушійною силою суспільного прогресу. Однак у класовому суспільстві панівні верстви часто порушують принципи справедливості, відбираючи результати праці у трудящих за допомогою економічних і силових засобів. Вся історія класового суспільства є історією боротьби знедолених за справедливість. Внаслідок цієї боротьби держави класового суспільства поступово трансформувалися із знаряддя пригнічення на політичні організації, що прагнуть узгодити інтереси різних соціальних і національних груп. Важливу роль у цьому процесі відіграла буржуазія, зруйнувавши феодальний лад і встановивши свободу приватної власності, правову незалежність і політичну рівність людей. Юридичні уявлення про

справедливість стали домінуючими. Проте рівень дотримання принципів справедливості в буржуазному суспільстві залежить від рівня розвитку демократії, тому проблема справедливості залишається актуальною. Адже й у сучасних державах (навіть демократичних) одні люди розкошують, а інші бідують і часом помирають від голоду.

Розвиток цивілізації та нові виклики вимагають постійного оновлення концепції справедливості. Не випадково, що ця проблема знаходиться в центрі уваги західних соціологів і етиків. Основні принципи концепції справедливості американського соціолога і філософа Джона Ролза (1921-2002) можна підсумувати так:

По-перше, справедливість, за Ролзом, є головною чеснотою суспільних інститутів, подібно до того, як істина є головною чеснотою наукових систем. Якщо теорія хибна, її слід відкинути або переглянути, і це стосується також законів та суспільних інститутів, якщо вони несправедливі.

По-друге, кожен індивід має право на недоторканість, яку не може ігнорувати навіть найблагополучніше суспільство. Справедливість не допускає думки, що несвобода одних може виправдовувати розкошування інших, навіть якщо останні становлять більшість. Справедливість не сумісна з жертвуванням інтересами одних людей заради інтересів інших. У справедливому суспільстві рівна свобода громадян є завчасно встановленою. Гарантовані справедливістю права не можуть бути предметом політичних спекуляцій або чисто кількісного підрахунку суспільних інтересів. Єдине, що виправдовує застосування хибної теорії, – відсутність кращої. Несправедливість стає терпимою лише тоді, коли вона є умовою уникнення ще більшої несправедливості.

Обґрунтовуючи своє розуміння принципів справедливості, Дж. Ролз зазначає, що суспільство є більш-менш самодостатньою спільнотою індивідів, які визнають певні правила поведінки як обов'язкові та діють відповідно до них. Ці правила формують систему взаємодії, спрямовану на

досягнення благ для всіх учасників. Спільні інтереси в суспільстві зберігаються доти, доки соціальна взаємодія забезпечує краще життя, ніж те, яке вони могли б мати, покладаючись лише на свої індивідуальні зусилля. Конфлікт інтересів виникає, коли індивіди прагнуть отримати більші блага, створені і розподілені в межах їхньої спільноти, оскільки кожен прагне до максимального блага. Вибір серед різних суспільних устроїв вимагає таких принципів, які визначають основи розподілу, що базуються на належних розподільчих відносинах для створення вихідної згоди. Ці принципи є принципами соціальної справедливості, оскільки вони визначають права та обов'язки ключових суспільних інститутів і встановлюють порядок розподілу вигод і тягарів суспільної співпраці.

Дж. Ролз вважає, що суспільство добре організоване тоді, коли воно не тільки створене для надання благ людям, але й ефективно розвивається завдяки концепції справедливості. У такому суспільстві кожен громадянин знає і визнає, що всі інші члени суспільства приймають ті ж самі принципи справедливості. Враховуючи недоліки принципу рівних можливостей і позитивні аспекти принципу рівних результатів, Дж. Ролз сформулював два основні принципи своєї концепції соціальної справедливості:

1. «Кожна особа повинна мати рівне право на щонайширший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших» [2; 16]. Цей принцип передбачає рівність у володінні всіма базовими правами.

2. «Соціальні й економічні нерівності слід залагоджувати таким чином, щоб а) можна було розсудково сподіватися на їхню корисність для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими для всіх посадами й постами» [2; 16]. За цим принципом допускається соціальна й економічна нерівність, наприклад, у достатку та владі.

Оцінити реалістичність концепції справедливості Дж. Ролза або спростувати її здійсненність непросто. Безперечним є те, що проблема справедливості досі не вирішена навіть у найдемократичніших країнах.

Західні соціологи та етики продовжують активно досліджувати цю проблему.

Труднощі реалізації принципу справедливості в державах із ринковою економікою є для нас надзвичайно актуальними, оскільки наша держава обрала курс на формування ринкової економічної моделі. Праці Дж. Ролза та інших сучасних соціологів, які досліджують проблему справедливості, свідчать про те, що вона залишається в центрі уваги навіть у найдемократичніших країнах світу. В умовах становлення сучасної української держави проблема справедливості набуває виняткової ваги. Необхідною передумовою її вирішення є з'ясування сутності справедливості в умовах сучасного українського суспільства, а реалізація цієї проблеми залежить від узгодженої роботи трьох гілок влади нашої держави.

1.2. Справедливість в системі моральних понять

Справедливість - одна з вічних проблем, що цікавлять людину протягом усієї її історії, і тому вона є постійною темою для обговорення, а головне, у філософії. Такі сучасні західні філософи, як Г. Грехем, Р.Н. Бек, Дж. Файнберг, визначають справедливість як найважливішу проблему соціальної філософії.

У «Філософській енциклопедії» пропонується таке визначення справедливості: «Справедливість – поняття про належне, що відповідає певному розумінню сутності людини та її невід'ємних прав. Поняття справедливості вимагає відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, між діянням і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням, а також еквівалентності взаємного обміну

діяльністю та її продуктами. Невідповідність у цих відносинах оцінюється як несправедливість» [8, с. 119].

Поняття справедливості тісно пов'язане з іншими філософськими поняттями, зокрема з істиною. Так, науковці звертають увагу на поєднання обсягу понять «істина» і «справедливість», зазначаючи при цьому, що істина є гносеологічною категорією, а справедливість - морально-етичною [3, с. 45]. Слід зауважити, що в цьому значенні поняття «справедливість» зустрічається доволі часто впродовж усього ХІХ ст., причому в найрізноманітніших жанрах і в широкого кола авторів. Однак до кінця століття таке слововживання відходить на задній план. Конотації «справедливості» та «істини» поступово слабшають, втрачають однозначність. Імпліцитно присутня боротьба між зазначеними значеннями з часом переростає у відкрите протистояння. Каталізатором розвитку цієї дихотомії послуговували теоретичні дебати кінця ХІХ ст. про співвідношення моральності та пізнання. Теоретики, які представляли, так званий «народницький світогляд», бачили в об'єднанні моральних начал і зусиль людського розуму запоруку суспільного процвітання, джерело істинного і дієвого знання. Вони стверджували, що істина взагалі не може бути досягнута однією чистою пізнавальною здатністю розуму. «В умах людей лежить невідомо для них самих основний шар затверділих понять і уявлень, який керує ними в усіх розумових операціях» [11, с. 125]. Інші філософи вбачали в такому об'єднанні небезпечну тенденцію підпорядкування чистої науки утилітарно-суспільним цілям, спосіб перетворення істини на знаряддя утвердження царства справедливості «будь-що-будь» [2, с. 20-21]. При цьому представники сторін, що сперечаються, виходили зі спільного посилу – розбіжності справедливості та істини.

Справедливість як оцінне поняття відображає ставлення індивіда, або суспільства до тих чи інших конкретних соціальних явищ і людських вчинків. Енгельс Ф. у праці «До житлового питання» зауважує, що в повсякденному житті такими виразами, як «справедливо», «несправедливо»,

«справедливість», «почуття права стосовно суспільних явищ», користуються без особливих непорозумінь.

Об'єктами оцінки з точки зору справедливості можуть бути:

- ставлення суспільства до особистості (ті чи інші вимоги закону, самі суспільні порядки);
- ставлення особистості до іншої особистості.

При визначенні обсягу поняття справедливості правомірно виокремити і проаналізувати три елементи:

- 1) міру відплати,
- 2) міру вимоги,
- 3) правомірність оцінки [1, с. 110-111].

Міри суспільної відплати і вимог означають, що моральна оцінка справедливого і несправедливого дається з точки зору відносин між кількома явищами. Наприклад, між суспільною роллю окремої особистості та її соціальним становищем, тобто між діянням і відплатою, правами та обов'язками, реальним внеском у справу і винагородою тощо. Крайня невідповідність між тим і іншим, недотримання міри оцінюються моральною свідомістю як несправедливість [5; 39].

Справедливість як моральне поняття внутрішньо поєднує в собі риси об'єктивності, неупередженості з непримиренністю до несправедливості та вмінням відстояти правильну думку, справді наукові позиції. Об'єктивність справедливості виявляється в урахуванні всіх сторін життя, у всебічному аналізі фактів, дійсності, а також особливостей розвитку особистості (або соціальної спільноти). Ставитися до вчинку, явища, факту згідно зі справедливістю - означає досягти розуміння максимуму його рис, сторін, узятих у їхньому розвитку, не нехтувати нічим, що могло б зумовити ту чи іншу подію, вчинок, явище.

Для справедливої оцінки необхідне знання морального обличчя індивіда, суспільної спрямованості його дій, що можливо лише на основі аналізу всієї сукупності дій конкретної особистості.

Для більшості філософів-етиків поняття справедливості пов'язане з ідеєю сумірності благ і лих цього життя з чеснотою і порочністю конкретної людини. Так, визначають справедливість як мірну характеристику людських відносин. Відтак, справедливість, означає такий належний порядок, за якого існує відповідність між діями і відплатою, гідністю і винагородою [9]. Походження справедливості як мірної характеристики пов'язують з ідеєю збереження цілісності. Справедливість - відновлення порушеної рівноваги, гармонійного цілого [10, с. 59].

Д. Ролз стверджує справедливість першою чеснотою суспільних інститутів. Жодні форми суспільного життя не мають права на існування, якщо вони несправедливі. Кожна особистість має засновану на справедливості недоторканність, яка не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством. Справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними громадянами була виправдана більшими благами інших. Права, гарантовані справедливістю, не повинні, на думку Ролза, бути предметом політичного торгу.

Спільним для різних концепцій справедливості є прагнення забезпечити правильний розподіл вигод і тягот соціальної кооперації. Як висловлюється сам автор, основною метою свого дослідження він вважає доведення до вищого рівня абстракції теорії суспільного договору. У зв'язку з чим справедливість розуміється ним як ідея абстрактної, загальної і формальної рівності та свободи.

В основу ідеї справедливості Джоном Ролзом покладено принцип чесності, на відміну від принципів утилітаризму або перфекціонізму. Справедливість як чесність своєю чергою передбачає такі принципи, «які вільні й раціональні індивіди, що переслідують свої інтереси, у вихідному положенні рівності приймуть як визначальні, фундаментальні угоди з приводу свого об'єднання» [15, с. 26]. Якщо вихідна ситуація буде чесною, то вільні й автономні індивіди за умов раціонального вибору приймуть, згідно з Ролзом, два принципи:

1) Рівність у приписуванні основних прав та обов'язків;

2) Соціальну й економічну нерівність, наприклад, у багатстві та владі, якщо тільки вона призводить до компенсувальних переваг для кожної людини і, зокрема, для менш процвітаючих членів суспільства. Така схема розподілу переваг створювала б у всіх членів суспільства прагнення до співпраці. Наявність цих двох принципів дає змогу встановити соціальну систему, в якій ніхто не набував би і ніхто не втрачав би через своє довільне місце в розподілі природних обдарувань. Те, що люди з'являються на світ у деякому конкретному становищі в суспільстві, тобто природну нерівність, Ролз не вважає справедливим або несправедливим, вважаючи ці обставини природними фактами. А ось як ставляться до цих фактів суспільні інститути, буде оцінюватися справедливо або несправедливо. Справедливим, на думку Ролза, буде такий устрій суспільства, за якого люди погоджуються бути підвладними випадковостям природи і соціальних обставин тільки тоді, коли це йде на благо суспільства. Таким чином, Ролз намагається побудувати теорію справедливості як раціональної, впорядкованої не суперечливої концепції, дотримуючись якої всі члени суспільства могли б отримати вигоди найбільшою мірою.

Теорія справедливості Ролза є раціональною моделлю суспільної рівності як рівності чесних можливостей. Ця теорія, на думку американського мислителя, найефективніше й найоптимальніше може описати справедливість, яку можна встановити серед раціональних істот. Крім того, вона може слугувати «найкращою відповіддю кожного на відповідні вимоги інших» [25, с. 114].

Поняття справедливості тісно пов'язане з поняттями добра і зла. Поняття добра і справедливості являють собою найзагальнішу оцінку людьми всього, що відбувається навколо [12, с. 5]. Більшість дослідників розглядають справедливість і добро, а також несправедливість і зло як категорії, що стоять найближче одна до одної. Деякі з них вважають

справедливість наслідком об'єктивного застосування добра, як загалом, так і в кожному окремому випадку.

Справедливість і несправедливість, будучи більш конкретними оцінними поняттями, завжди припускають розуміння, розмежування людиною морального і аморального, що мають позитивне і негативне моральне значення, з урахуванням інтересів даного класу або суспільства. Не випадково деякі дослідники вважали справедливість конкретизацією поняття добра, мірою або масштабом добра. Однак ця важлива обставина не дає права механічно виводити справедливість із добра і тим більше підпорядковувати її цьому найбільш загальному поняттю моральної свідомості.

Відмінність справедливості від добра (і несправедливості від зла) полягає в такому:

по-перше, за формою вираження справедливість - це відплата і вимога, добро ж не віддає і не вимагає, а просто дає. Як зауважують деякі дослідники, вся цінність добра полягає у здатності людини діяти в ім'я добра;

по-друге, справедливість вимірює, тобто встановлює співмірність між діянням і відплатою, злочином і покаранням, правами та обов'язками тощо; добро не співвідносить того, що воно має дати, з тим, що воно отримує. Добро безмірне;

по-третє, поняття добра, зла притаманні нерозчленованому об'єкту; Справедливість або несправедливість характеризують співвідношення кількох явищ з погляду розподілу блага і зла. Інакше кажучи, у понятті справедливості міститься уявлення про системний об'єкт, про правильне співвідношення в ньому кількох сторін: діянню має відповідати відплата, злочину - покарання, правам - обов'язки, заслугам - почесні, нагороди тощо;

по-четверте, справедливість як оцінне поняття регулює правомірність оцінок, виражених поняттями добра і зла, з погляду встановлених даним класом або суспільством норм моральності.

У літературі існує також думка про те, що глибший зміст справедливості розкривається через категорію правди. Справедливість трактується при цьому як життя по правді або життя з правдою. Під правдою мається на увазі якийсь вищий, зразковий порядок буття і людських відносин. Ідея правди виражає суто моральний зміст – чи існує у світі моральний порядок, і якщо так, то в чому він полягає і як забезпечується. Джерелом служіння правді в людині є не розум, а релігійно-моральне одкровення людського серця. Правду людина не обчислює і не розраховує своїм розумом, вона її відкриває всією глибиною свого серця, відчуває її або слідує їй, або чинить опір їй. Правду неможливо висловити в якійсь загальній формулі або концепції і нав'язати її людям як зовнішню волю або організацію. Вона обирається людиною не в силу якихось егоїстичних вигод, а через онтологічну її виправданість. Як вказує С.Л. Франк, «людина покликана робити не те, що вона хоче, а що по суті добре, що має бути» [46, с. 118]. Визначається це духовно-інтуїтивним чином і не потребує побудови складних раціональних систем і концепцій для об'єднання людей. Справедливість, що порівнює зусилля з винагородою, ще не є справді моральна справедливість.

Слід зазначити, що в християнській етиці проблема співвідношення етико-правової справедливості та моральної правди виражається через антиномію закону і благодаті. Закон і благодать протилежні і не протилежні одночасно. Як говорив сам про себе Христос, він прийшов не порушити закон, а виконати. Справедливість, будучи пов'язаною з такими найважливішими категоріями етики, як добро і зло, гуманність, правда та інші, зберігає свою специфіку, яка полягає не тільки в тому, що справедливість, як було показано вище, поряд із філософсько-етичним містить у собі також соціально-правовий аспект, а й у формі вираження: міра відплати, міра вимог, правомірність оцінки є чимось притаманним тільки категорії справедливості.

1.3. Почуття справедливості як складова морально-ціннісного розвитку особистості

Національна доктрина розвитку освіти XXI століття наголошує на необхідності радикально змінити підхід до виховання дітей та молоді, орієнтуючись на гуманізацію взаємовідносин. У зв'язку з цим виникає потреба у переосмисленні питань, пов'язаних із вихованням морально-ціннісних якостей молодого покоління, серед яких особливе значення має почуття справедливості. Слід зазначити, що аспекти морально-ціннісного розвитку особистості, тісно пов'язані з розумінням почуття справедливості, були висвітлені в працях таких дослідників, як К.Альбухова-Славська, В.Андрущенко, І.Бех, Л.Виготський, А.Гусейнов, О.Зязюн, В.Кремень, Г.Костюк, Б.Ломов, В.Плахотний, С.Рубінштейн, Л.Сохань, А.Швейцар, В.Франкл, Е.Фромм та інших.

Психологічний словник визначає цінність як поняття, що відображає соціально-історичне значення для суспільства та особистісний розвиток індивіда в певних явищах реальності [6; 27]. Аналіз сучасних джерел свідчить, що цінність є складним комплексним утворенням, яке включає пізнавальні структури, процеси соціального життя і культури, а також світогляд людини. Як зазначає І.Бех, на кожному етапі розвитку суспільства формується специфічний набір і структура цінностей. Вони сприяють перетворенню соціальних норм і ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що перетворюються у внутрішні мотиви поведінки особистості. Цивілізоване суспільство завжди гармонійно поєднує загальнолюдські моральні норми – цінності, які індивід має свідомо привласнити [4;27].

У молодшому шкільному віці з'являється здатність, яка сприятлива для виховання морального розвитку дитини – це здатність цінувати особистість людини. Ціннісне ставлення до людини є ключовим аспектом гуманізації відносин, адже людина, будучи суб'єктом відносин, стає головною цінністю та об'єктом взаємодії. І. Бех вважає, що головним

новоутворенням морального розвитку дитини є здатність цінувати особистість людини. Ця здатність передбачає наявність у дитини відповідних знань про людину та здатність застосовувати ці знання у своїй поведінці. Коли це прагнення стає стійким і перетворюється у поведінкову звичку, воно перетворюється на почуття безумовної любові до людини. Розвинене ставлення до іншої людини означає здатність співпереживати її радощам і горю, бажання зрозуміти її та всіляко сприяти досягненню морально значущих цілей. Почуття цінності іншої людини потрібно виховувати з раннього дитинства, оскільки саме в цьому віці у дітей починає проявлятися емпатія, завдяки якій емоційні переживання однієї дитини викликають відповідні емоційні реакції в іншій [2; 33].

Морально-ціннісний розвиток особистості – найголовніший компонент духовного життя людини. Він передбачає оволодіння особистістю основами моралі як сукупності цінностей, принципів, вимог, норм, правил та утвердження їх у своєму житті. Педагог-гуманіст В.Сухомлинський приділяв вихованню моральних почуттів велику увагу та вимагав, щоб кожній дитині з малку прививали доброту, справедливість, чесність. «Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості...» закликав великий педагог, «моральні цінності повинні стати особистісним духовним багатством кожного вихованця». Він сформував важливу виховну задачу: «Щоб кожна дитина відчувала серцем іншу людину». Зміст морального виховання особистості полягає у наступному: «Виховання чуйності, співчуття до горя та страждань інших людей – важливе виховне завдання... . людина може стати другом, товаришем і братом іншої людини лише при умові, коли горе іншої людини стає для неї як своє» [5; 30].

Почуття справедливості, як важлива моральна цінність особистості, є основою загальнолюдської моралі та відіграє ключову роль у формуванні та затвердженні духовних цінностей людства. Це поняття є одним із головних критеріїв моральної свідомості, яке діє як регулятор важливих ціннісно-

сміслових ідей та уявлень у свідомості людини. Сучасна література свідчить, що справедливість є важливим елементом духовного розвитку індивіда, впливаючи на всі розумові, емоційні, почуттєві та вольові якості людини, а також на її здатність до самоусвідомлення як особистості. Почуття справедливості проявляється у ціннісному ставленні індивіда до оточуючих.

Справедливість, як одна з основних умов моральної поведінки людини, розглядається разом із такими етичними категоріями, як «любов», «добро», «альтруїзм», «совість», «шанобливість», «доброзичливість» та іншими. Зокрема, добро є найвищою цінністю у людських взаєминах, яка виражається у здатності людини безкорисливо, щедро, не очікуючи винагороди, жити, розвиватися, досягати гармонії і досконалості. Біблія стверджує: «добро довго терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не шукає лише свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе витримує, вірить, сподівається всього, усе терпить» [1;24].

Як показує наше повсякденне життя, сьогодні знищено систему моральних цінностей людства, особливо це видно у взаєминах між людьми та в діях, які можуть бути шкідливими для інших. Це проявляється в агресивності, стражданні, яке завдають вчинки одних людей іншим, часто через егоїстичну природу людини.

Висновок до розділу 1

У сучасному світі справедливість набуває особливої важливості, оскільки наше суспільство часто переповнене антигуманними настроями, такими як лицемірство, неповага та байдужість, що породжують несправедливість. Це стає причиною для визнання справедливості однією з ключових моральних цінностей. Несправедливість, що виникає, є наслідком нечистої совісті та пасивного розуму, що паралізує ініціативу та послаблює роль особистості в суспільстві. Егоїзм, жорстокість та байдужість відіграють

важливу роль у формуванні несправедливості в міжособистісних відносинах. Особа, яка стикається з несправедливістю, відчуває сильну образу та гіркоту, що порушує її душевну рівновагу і може призвести до серйозних наслідків.

Таким чином, справедливість стає необхідною цінністю, що відображає основну потребу і властива людині, незалежно від її розвитку та суспільного статусу. Вона не тільки дає право людині вимагати справедливого ставлення до себе, але й покладає на неї обов'язок бути справедливою до інших.

РОЗДІЛ 2

ПРОФЕСІЙНА МОРАЛЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ

2.1. Морально-етичні складові професійної діяльності

Сучасна професійна етика відзначається тісним зв'язком між професійними знаннями, навичками та моральними аспектами особистості працівника. У сучасних умовах професійні рішення вимагають від особистості дотримання моральних зобов'язань перед собою та перед суспільством.

Універсальна етика складається з норм поведінки, які є обов'язковими для всіх людей, незалежно від їхньої гендерної, соціальної, національної або професійної приналежності. Проте професійна діяльність може поставити перед працівником питання, які важко розв'язати в межах універсальної етики. Це вимагає розвитку професійної етики, що відображає професійну мораль як конкретизацію загальних моральних принципів та норм у контексті різних видів професійної діяльності.

Моральний вибір – акт моральної внутрішньої діяльності, що виражається у свідомому наданні переваги певній лінії поведінки або конкретному варіанту вчинку, коли людина самостійно має прийняти моральне рішення на користь одного з них і нерідко всупереч іншим.

Суб'єктом морального вибору може бути сама людина, яка ухвалює рішення про вчинок, група, яка прагне зберегти або змінити щось у суспільстві, а також саме суспільство загалом. Моральний вибір - найскладніший для людини.

Моральний вибір є найскладнішим для людини. Важливо зважати на обставини при виборі, забезпечити відповідність моральним принципам та гуманності, обрати адекватні засоби для здійснення рішення, які гарантують узгодженість мотивації і наслідків, а також досягнення поставлених цілей. Проблема вибору найгостріше виникає в ситуаціях конфлікту, коли

взаємодіють особисті та суспільні інтереси (наприклад, особиста вигода проти професійних обов'язків) або коли стикаються власні та чужі пріоритети (наприклад, баланс між егоїзмом і альтруїзмом)[5].

Під час процесу ухвалення рішень у своїй діяльності велике значення приділяється свободі волі як здатності людини самостійно, відповідно до свого світогляду, приймати рішення та здійснювати дії. Як етична категорія, свобода волі означає, що людина, вчиняючи дії, робить моральний вибір між добром і злом, моральним і аморальним. Вона несе моральну відповідальність за свої дії, які можуть бути налагоджені або нарікані. Перед прийняттям будь-якого рішення, включаючи професійне, особистість повинна повністю прийняти на себе відповідальність за це рішення. Свідомість власної відповідальності - це питання про свободу в ухваленні рішень, засноване на власній світоглядній платформі та морально-етичних цінностях особистості.

Позитивна форма переживання відповідальності – почуття значущості, власного реального благотворного впливу на стан справ, задоволення від виконаної роботи, позитивний результат. Негативна форма переживання відповідальності - тривожність, невпевненість, відчуття недостатності знань, досвіду, боязнь «нашкодити», зробити все тільки гірше. Відповідальні й поведінці протистоїть безвідповідальна поведінка. Безвідповідальність пов'язана з байдужістю і(або) легковажністю, або із самовпевненістю, а часто і з тим, і з іншим. За безвідповідальної поведінки людина не відчуває почуття тривоги, напруження, не замислюється про наслідки, не враховує ці наслідки як для себе, так і для інших, для всього суспільства загалом. Відповідальність означає розуміти потреби як свої, так і інших людей, чинити згідно з логікою подій, усвідомлюючи, як дії позначаться на всіх учасниках [1].

Знайомство з професійною етикою, усвідомлення професійно-етичних проблем, поряд зі знаннями, уміннями та навичками, виступає найважливішим чинником, що визначає професійну автономію фахівця і

незалежність висловлюваної ним позиції. В етичних принципах закладено основи ціннісної професійної позиції. У зв'язку з цим вища професійна освіта має формувати розуміння того, що професійна діяльність полягає не тільки у виконанні професійних обов'язків, а й забезпечує суспільно значущу поведінку в межах певної професії [1; 6; 9].

У сучасному суспільстві виникло розуміння, що саме професійна совість, розуміння цілей, для яких потрібні ці знання, є сутністю підготовки майбутнього професіонала. Неможливо недооцінити важливість формування професійного сумління в сучасній освіті. Совість являє собою найважливіший механізм саморегуляції поведінки людини; професійна совість орієнтує фахівця на виконання і досягнення досконалості в професійній діяльності, виражає моральну відповідальність фахівця перед самим собою як суб'єктом вищих професійних цінностей. Як моральний регулятор совість підноситься над різного роду розсудливими або кон'юнктурними само застереженнями чи самовиправданнями і являє собою автономний спосіб самоконтролю особистістю власної відповідності або невідповідності суспільним моральним очікуванням.

Для успішного функціонування особистості в межах своєї професії необхідне поєднання високого професіоналізму зі здатністю до усвідомлення відповідальності за результати своєї праці, готовністю бездоганно виконувати свій професійний обов'язок. В основі професійної відповідальності лежить реально існуюча залежність між результатом професійної діяльності і тими наслідками, які вона може мати для суспільства і конкретних людей.

Одним із найважливіших регуляторів професійної діяльності та критерієм оцінки ступеня розвиненості професійної свідомості стають професійна совість і професійний обов'язок. І якраз на розвиток професійної свідомості, з одного боку, і формування професійних знань, умінь і навичок, з іншого, має бути спрямована сучасна вища професійна освіта [2; 7].

Проблема відповідальності охоплює безліч питань, перелічимо лише ті, що найчастіше зустрічаються в будь-якій професійній діяльності, незалежно від посади та кваліфікації працівника:

- чи в змозі людина виконувати висунуті їй професійні та морально-етичні вимоги;
- якою мірою людина їх правильно тлумачить;
- наскільки далеко простягаються її можливості в цій діяльності;
- чи повинна людина відповідати за досягнення необхідного результату і за ті наслідки своїх дій, на які впливають і зовнішні обставини;
- чи в змозі вона передбачити всі наслідки від своєї діяльності.

Професійна етика - сукупність моральних норм, що визначають ставлення людини до свого професійного обов'язку, а отже, і до людей, з якими людина пов'язана через характер своєї професії, і до суспільства загалом. Таким чином, професійна етика являє собою застосування етичних норм до професійної сфери.

Формувальний вплив на професійну етику людини здійснюють:

- індивідуальна (персональна) етика людини;
- етика професії;
- корпоративна етика організації, в якій людина працює.

Персональна етика людини визначається її моральними якостями, життєвим і професійним досвідом. Важливим моментом у поведінці людини є безпосереднє прагнення до етичної поведінки.

Етика професії відображає дотримання закону, попередження можливих негативних наслідків діяльності, повагу до прав інших людей. Вибудовування структури професійної діяльності формується в період навчання у вищому навчальному закладі, коли студенти знайомляться з азами обраної спеціальності, намагаються виробити свій стиль професійної діяльності, стикаються з першими етичними проблемами в обраній професії. Багато етичних принципів і норм, засвоєних під час навчання, багато в чому визначатимуть цінності в майбутній професійній діяльності [4; 10].

Корпоративна етика організації стосується як взаємин між колегами, так і взаємодії організацій між собою або сторонніми людьми, а також взаємодії держави та організації. Безпосередньо з корпоративною етикою фахівець знайомиться, починаючи займатися професійною діяльністю. У багатьох організаціях є спеціальні «етичні склепіння законів», «спосіб життя компанії», з яким знайомлять усіх, хто поступив на роботу [3; 8].

Також у низці компаній проводяться курси етики, метою яких є підвищення культури професійної поведінки та етичності вчинків. Створюються комітети з етики, які виконують роль мирового судді, «совісті організації», виносячи авторитетні моральні судження щодо спірних етичних питань.

При виконанні професійної діяльності в постіндустріальному суспільстві ситуації, в яких необхідно зробити вибір, виникають досить часто. Таким чином, виникає гостра необхідність враховувати етичні норми при прийнятті професійного рішення.

2.2. Етичний принцип справедливості в професійній моралі працівників соціогуманітарної сфери

Швидкі зміни в українському суспільстві призвели до переосмислення ролі фахівців у соціонімічній сфері, чия діяльність спрямована на гармонізацію соціальної взаємодії. Спочатку важливо зазначити, що до соціономічних професій (з типом «людина – людина») відносяться ті, що передбачають постійну взаємодію з людьми та безпосереднє спілкування під час професійної діяльності з метою надання різних видів допомоги індивідам або групам людей.

Об'єктом роботи фахівців соціономічних професій є міжособистісні відносини соціального характеру [9, с. 183]), взаємодії, що дозволяють вирішувати соціальні та міжособистісні проблеми клієнтів, а основною метою їх професійної діяльності є соціальна підтримка, допомога, гармонізація міжособистісних стосунків у конфліктних ситуаціях, аналіз і

прогнозування соціальних взаємодій; підтримка людини у складних життєвих обставинах, кризових ситуаціях з метою активізації внутрішнього психічного потенціалу, передавання інформаційних, матеріальних та інших ресурсів, необхідних для подолання проблем [4, с. 40–47]).

Під фахівцями у соціономічній сфері розуміються психологи, соціальні педагоги, соціальні працівники та фахівці з соціальної роботи, які під час своєї професійної діяльності виконують «допоміжну роботу» (за К. Роджерсом). Таким чином, «типовими представниками соціономічних професій є фахівці, які володіють і свідомо використовують спеціальні знання, навички та уміння реалізувати «допоміжні технології». Ці технології передбачають надання підтримки у складних життєвих обставинах та використовуються з метою наснаження, активізації внутрішнього потенціалу, передачі ресурсів та створення оптимальних умов для подолання кризових ситуацій і проблем, а також для забезпечення та реалізації потенціалу людини».

Аналіз численних підходів до визначення професійних якостей фахівців соціономічних професій [3], [19], [26], [38], [40], [42] дозволив виокремити найважливіші: відповідальність за якість роботи з клієнтами, рівень сформованості професійної та комунікативної компетентностей, професійних та морально-вольових якостей, а також сприятливий психологічний клімат у колективі.

Щодо особистісних якостей, які мають відповідати фахівцю у соціономічних професіях, дослідники підкреслюють альтруїстичні риси, такі як людяність, уважність, чуйність, доброта та тактовність, а також толерантність та гнучкість у спілкуванні, особливо в контексті взаємодії з клієнтами чи групами клієнтів. Емпатія до оточуючих важлива для надання необхідної допомоги у вирішенні складних життєвих ситуацій, а здатність налагоджувати довірливі стосунки з клієнтами є не менш важливою. На фахівця також покладається ентузіазм та оптимізм, віра в успішний

результат для клієнта. Впевненість у собі, відповідальність, комунікабельність, адекватна самооцінка, самоконтроль, самокритичність, стресостійкість та здатність до тривалих психологічних навантажень також вважаються важливими психологічними якостями. На крім того, високий рівень життєвих амбіцій, спрямованість на професійний успіх, а також налаштованість на творення добра для клієнтів і надання їм професійної підтримки є ключовими аспектами.

Тобто, даний тип професій підходить під особистий профіль людей, які мають спеціальні здібності та певні особисті якості, а саме: відповідальність, готовність до самовдосконалення та самореалізації, здатність самостійно організовувати свою роботу та роботу інших, доброзичливість до людей, вміння слухати й чути, гарно й зрозуміло говорити та виступати публічно. Є.О. Клімов професійно важливими якостями вважає: розвинені комунікативні здібності, емоційну стійкість, швидке перемикавання уваги; емпатію; спостережливість; організаторські здібності [8].

Виходячи зі специфіки вітчизняних реалій, «вибір на користь професій, що допомагають, може бути зроблений тільки людиною із сильною внутрішньою мотивацією та сформованими життєвими цінностями й орієнтирами, серед яких альтруїстичність має посідати не останнє місце» [9, с. 1].

Існує низка досліджень, спрямованих на вивчення соціальних, особистісних і професійних чинників, що сприяють оптимальному розвитку особистості тієї чи іншої професії соціономічного типу. Так, для лікаря такими чинниками є: «адаптивна особистісна структура, висока стійкість до стресів, адаптивна ціннісна орієнтація особистості, гармонійна спрямованість особистості, емоційна стійкість, помірною особистісна тривожність, середній рівень емпатії та сенситивності» [31, с. 35].

Основоположними психологічними характеристиками соціально значущих професій є:

1) ціннісне ставлення до своєї професії: людина, яка обрала її, розуміє і приймає своєрідність своєї професії, емоційно позитивно ставиться до процесу і змісту своєї праці, вона має бажання працювати з людьми, взаємодіяти з ними, вона особистісно занурена у професійну діяльність [5; 17]. Для соціально значущих професій ціннісна спрямованість особистості не тільки визначає мотиви її діяльності, а й спонукає чинити відповідно до її поглядів, принципів, ідеалів.

2) зумовленість морально-етичними принципами стосовно свого об'єкта. Низка вчених зазначають, що в професійній діяльності професій, які допомагають, важливими морально-етичними принципами є негласні етичні норми, які не зафіксовано в жодному документі, але які реально існують і пред'являються професіоналу його оточенням [6]. Так, наприклад, у професії лікаря, психолога, педагога неможливо, на наш погляд, успішно реалізуватися, не маючи таких характерних рис, як самоповага та повага до інших, доброзичливість і терпимість, інтерес до навколишнього світу, любов до людей, прагнення розібратися в собі [10; 13].

Цей традиційно деонтологічний підхід до нормативних вимог до тієї чи іншої професії є одним із перших в історії вивчення професій, який не втратив свого значення до теперішнього часу. Його можна позначити як нормативно-регулювальний, оскільки він містить конвенціональні вимоги до особистості професіонала, вироблені суспільством.

Діяльності фахівців соціономічних професій, чия діяльність як форма самореалізації особистості, зумовлена морально-етичними принципами щодо свого об'єкта. Діяльність фахівця соціономічної професії спрямована на досягнення таких суспільних ідеалів, як благополуччя, здоров'я, висока якість життя, розвиток особистості, здобуття освіти тощо. Прикладом такого роду професій є діяльність практичних психологів і медичних працівників.

Ми вважаємо за можливе розглядати ці дві спеціальності, що належать до соціономічних професій, з огляду на те, що об'єктом діяльності цих фахівців є людина, яка звернулася по допомогу. Міжособистісний контакт у

роботі лікаря і психолога зачіпає найважливіші цінності людського буття - життя, фізичне і психічне здоров'я, права людини, тому особистість фахівців цього профілю - найважливіший інструмент професійної діяльності. Стосунки вчителя й учня, психотерапевта й клієнта, лікаря і хворого містять у собі масу некласифікованих і невимірюваних явищ: співчуття, особиста залученість, наміри, справедливість, інтуїція, людяність.

Більшість дослідників проблем ефективної професійної діяльності фахівців соціономічних професій, звертають увагу на наявність певних спеціальних здібностей до даного виду діяльності і зазначають, що «у соціально значущих професіях, у комплексі нормативних вимог центральне місце займають етико-деонтологічні вимоги до професіонала...».

Для соціонів «важливі як гласні, формалізовані етичні норми, так і негласні, неформальні, незафіксовані в документах, але реально існуючі і пред'являються професіоналу його оточенням» [4]. Так «характер професійної діяльності соціонів зумовлений сукупністю особистісних якостей, ціннісними орієнтаціями та інтересами, які мають вирішальний вплив на сформовану ними систему відносин.

Базовою характеристикою та фундаментом для професій соціономічного типу, є просоціальна активність особистості. Вона має свій початок у повсякденному житті, але успішно перетворюється через різноманітні мотиви у професійну діяльність. Відтак, за даними численних досліджень, «націленість на альтруїзм у студентів, які обрали спеціальності зі сфери допомоги, проявляється значно сильніше, ніж на нахил до егоїзму, що свідчить про внутрішню готовність надавати допомогу людям».

Серед мотивів вибору соціономічних професій найчастіше зустрічаються: особисті схильності, династична приналежність (лікарі, вчителі), престижність (менеджер, юрист). В ідеальному уявленні в ієрархії потреб і мотивів педагогів, лікарів, психологів тощо матеріальна складова відходить на задній план, проте чітко проглядається духовно-моральна.

Діяльність справжнього професіонала-соціоніма обов'язково містить у собі «компоненти наукової компетентності та доброчесності» [9].

Деетизація та дегуманізація професійної свідомості та діяльності фахівців соціономічних професій де формує їхні моральні настанови і перешкоджає знаходженню правильних відповідей на питання моралі. Їм стає важче виконувати свої моральні зобов'язання стосовно колег, пацієнтів, учнів тощо та їхніх родичів. Суть цих моральних зобов'язань викладено в основних етичних принципах [12]:

1) принцип поваги до автономії особистості;

2) принцип милосердя;

3) принцип «не нашкодь»;

4) принцип справедливості;

5) принцип правдивості;

6) принцип конфіденційності, які відеалімають бути моральним стрижнем стосунків не тільки «лікар-пацієнт», а й «учитель-учень», «психолог-пацієнт», «соціальний працівник-людина, яка потрапила у скрутну життєву ситуацію» тощо. Так, у посадовій інструкції йдеться: «Соціальному працівнику необхідно володіти чуйністю, здатністю до співпереживання (емпатії), комунікабельністю, акуратністю, чесністю та організованістю. Також для соціального працівника важливі почуття такту і стриманість».

Принцип справедливості у професіях типу «людина-людина» означає забезпечення рівного та неупередженого ставлення до всіх людей, з якими професіонал взаємодіє. Це стосується різних аспектів професійної діяльності, зокрема:

1. Рівні можливості: забезпечення рівних умов для всіх клієнтів, пацієнтів, студентів чи підлеглих, незалежно від їхніх соціальних, економічних чи культурних особливостей.

2. Неупередженість: прийняття рішень та здійснення дій без упереджень та дискримінації за ознаками статі, віку, раси, національності, релігії, сексуальної орієнтації тощо.

3. Прозорість: відкрите інформування всіх зацікавлених сторін про рішення та дії, що можуть їх торкатися, пояснення причин та обґрунтувань цих рішень.

4. Поважання прав та гідності: визнання та захист прав і гідності кожної людини, з якою відбувається взаємодія.

Застосування принципу справедливості є особливо важливим у професіях, які передбачають інтенсивну міжособистісну взаємодію, таких як медицина, освіта, соціальна робота, психологія, управління персоналом тощо. Це допомагає забезпечити етичність і ефективність професійної діяльності, сприяє формуванню довіри та позитивних відносин між професіоналами та тими, з ким вони працюють.

Висновок до розділу 2

Отже, основні вимоги до особистості фахівця соціономічних професій закладені в міжнародних документах, стандартах вищої освіти й охоплюють інтелектуальну, моральну, емоційну та спонукальну сфери, особистісні психічні процеси; духовно-культурну, естетичну сфери. Сам же фахівець має перебувати у процесі неперервного професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Становлення майбутнього фахівця соціономічної професії відбувається під час навчання у закладі вищої освіти. Зрозуміло, що забезпечення якості освіти майбутніх фахівців, які навчаються за відповідними освітньо-професійними програмами у ЗВО, є запорукою здатності випускника конкретної спеціальності виконувати в майбутньому покладені на нього професійні функції.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СТУДЕНТІВ-МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ

3.1. Процедура конкретно-тематичного дослідження

Завдання нашого емпіричного дослідження полягала в тому, щоб:

1) З'ясувати уявлення майбутніх фахівців у соціономічній галузі про поняття справедливості та несправедливості у повсякденному житті.

2) Визначити контексти, в яких студенти застосовують концепцію «справедливість», та оцінити різні сфери життєдіяльності з погляду справедливості.

3) Виявити уявлення про можливі стратегії досягнення або відновлення справедливості в різних сферах життя молодих людей.

У дослідженні брали участь студенти соціально-гуманітарного факультету, зокрема спеціальності 053 «Психологія» (100 осіб) та 231 «Соціальна робота» (50 особи), віком від 17 до 22 років. Загалом серед респондентів було 81 жінка і 69 чоловіків. Для розкриття загальної структури уявлень про справедливість ми використали метод фокус-групи з участю 52 учасників, що дозволило нам проаналізувати раціональне розуміння поняття «справедливість».

Для виявлення емоційного, оцінювального ставлення та невідрефлексованих компонентів соціальних уявлень про справедливість ми застосували метод довільних асоціацій (98 учасників). У сформованих групах дослідження проводилося у кілька етапів:

- 1) знайомство, представлення плану роботи та мотивування;
- 2) з'ясування основних компонентів розуміння справедливості-несправедливості;
- 3) виокремлення контекстів оцінювання справедливих-несправедливих подій (метод довільних асоціацій).

Робота завершувалася дискусією про те, наскільки справедливість присутня в різних сферах життя сучасної молоді, а також обговоренням можливостей та шляхів досягнення або відновлення справедливості в сучасній Україні. Фокус-групи тривали дві години, і їхні обговорення записувалися на аудіо. Після цього проводився якісний аналіз результатів фокус-груп.

Отримані дані за допомогою методу довільних асоціацій були систематизовані за загальними характеристиками, проведено аналіз частоти їх згадування та визначено відсоток респондентів, які згадували певні аспекти. Під час аналізу цих даних ми не лише ставили за мету виявити емоційний аспект соціальних уявлень, але й досліджували семантичний простір, в якому уособлене поняття "справедливість". У процесі аналізу були виокремлені ключові аспекти розуміння справедливості та несправедливості, щодо яких група досягла загальної згоди. На основі цього аналізу було сформульовано загальноприйняте, повсякденне визначення справедливості та несправедливості, а також встановлені певні принципи справедливості.

Аналізувалися оцінки можливості досягнення (відновлення) справедливості загалом і в Україні зокрема. Визначалися контексти, у яких респонденти використовували поняття "справедливість", і давалися оцінки справедливих і несправедливих подій.

За результатами дискусії були сформульовані основні принципи справедливості:

а) Принцип балансу – один із ключових елементів визначення справедливості. Виявом балансу є принцип відповідності у стосунках, при цьому справедливість розуміється як відновлення порушеного балансу, тобто відновлення правди;

б) Принцип дотримання норм і домовленостей – справедливість полягає у дотриманні, а несправедливість – у порушенні особою норм і правил, які поділяє група;

в) Принцип рівності – справедливість передбачає дотримання, а несправедливість – порушення рівності прав і можливостей;

г) Принцип третейського судді – справедливість може бути реалізована чи відновлена лише незацікавленою особою;

д) Принцип суб'єктивності розуміння – оцінки щодо справедливості завжди суб'єктивні.

Дослідження також значно зосередилося на способах відновлення справедливості. Аналіз показав, що серед респондентів найпопулярнішими були такі судження щодо досягнення справедливості:

- справедливість взагалі недосяжна;
- справедливість недосяжна в нашій країні через незахищеність, корумпованість судової влади та політичну корупцію;
- справедливості можна досягнути лише у стосунках з близькими людьми;
- справедливість досягається за допомогою хабаря (лікарю, поліцейському, судді, викладачеві, роботодавцю).

Переважна більшість респондентів найчастіше вказувала на покарання винного в судовому порядку як спосіб відновлення справедливості. Проте лише незначна частка опитаних (близько 4%) вірить у можливість відновлення справедливості таким чином. Іншим способом, який респонденти вважають більш дієвим, є самостійне відновлення справедливості через протестні акції. Вони навели конкретні приклади успішних дій, таких як заборона будівництва та знесення парканів біля водойм. Також вони підкреслили важливість громадського контролю та боротьби з корупцією в органах державної влади і судах.

Респонденти окремо зазначали, що справедливість у політико-правовій сфері можлива завдяки активності громадян. Примітно, що лише близько 2% респондентів виявляли свою громадянську позицію на практиці. Водночас майже 70% опитаних висловили готовність долучитися до громадських акцій для відновлення справедливості.

Згідно з результатами, отриманими за методикою довільних асоціацій, найбільш часто співвідносили слово «справедливість» з такими асоціаціями, як змагання, закон, міраж, боротьба, обман, дружба, сім'я, мрія, зброя, розчарування, суд, республіка, революція, сльози, сила, правда, рівність, порядність, повага, честь, совість, доброта. У випадку зі словом «несправедливість» найчастіше зазначали асоціації з обманом, злочином, нерівністю, владою, зрадою, злом, жорстокістю, олігархами, судом, поліцією, нерозумінням, беззаконням, насиллям, реальністю, підлістю, беззахисністю, законом, державою, політикою, упередженістю, суб'єктивністю, помстою, ворожнечею, байдужістю, шахрайством, нечесністю, війною, агресією, покаранням та в'язницею.

А зі словом «несправедливість» найбільше асоціювалися: обман, злочин, нерівність, влада, зрада, зло, жорстокість, олігархи, суд, поліція, нерозуміння, беззаконня, насилля, реальність, підлість, беззахисність, закон, держава, політика, упередженість, суб'єктивність, помста, ворожнеча, байдужість, шахрайство, нечесність, війна, агресія, покарання, в'язниця. Як і у випадку асоціацій з поняттям «справедливість», найбільша частка згадувань асоціацій з поняттям «несправедливість» припадає на міжособистісний і політико-правовий контекст.

Розглянемо приклади груп асоціацій з поняттям «несправедливість»:

1) У міжособистісному контексті (ставлення до іншого): образа, обман, неправда, провина, біль, нерозуміння, підлість, ворожнеча, шкода, непорядність, приниження, байдужість, помста, зрада.

2) У політико-правовому контексті: суд, влада, уряд, поліція, беззаконня, тиранія, хабарництво, кумівство, олігархія, грабіж, в'язниця, покарання, війна, нерівність, зрада, беззахисність, шахрайство, маніпулювання, вибори, дискримінація, пригноблення.

3) У діловому (навчальному) контексті: екзамен, шпаргалка, заробітна плата, блат.

4) У філософсько-релігійному контексті: зло, доля, розплата.

5) У емоційному контексті: відчай, горе, злість.

3.2. Практичні рекомендації щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери

Результати дослідження склали основу для розробки рекомендацій щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери через підвищення ефективності впливу психологічних умов духовно-морального розвитку студентів закладів вищої освіти.

На нашу думку, цей процес буде ефективним за умови активної участі студента, його залученості в життя університету, у навчально-пізнавальні, творчо-пошукові, дослідницькі, благодійні, дозвіллеві та інші заходи. Важливу роль у духовно-моральному становленні майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери відіграє викладач, який має забезпечити професійне керівництво виховним процесом студента, інтегруючи його з фаховою підготовкою.

Умовно ми позначили рівні організації духовно-морального виховання студентської юні: мікро-, мезо та макрорівень.

На мікрорівні важливо організувати освітню діяльність студентів, включаючи в навчальні дисципліни проблеми формування професійно значущих духовно-моральних якостей, системи цінностей та ціннісних орієнтацій. Це сприятиме ознайомленню з цими категоріями та аргументуванню їхньої необхідності. Паралельно слід створювати виховні ситуації, які допоможуть студентам навчитися робити вибір духовно-моральних цінностей, щоб вони відповідали індивідуальним та професійним потребам, а також національній культурі та ідеалам.

Реалізація мезорівня передбачає створення ефективної та гнучкої системи духовно-морального виховання на рівні університету. Важливо забезпечити управління цим процесом як з боку професорсько-викладацького складу, так і самих студентів. Слід систематично проводити

виховні заходи із залученням усіх студентів закладу вищої освіти: організувати марафони, створювати веб-сторінки, радіо- та телепередачі, відзначати пам'ятні події та дати, проводити зустрічі з видатними людьми, активно брати участь у благодійній діяльності як в університеті, так і поза ним. Особливу роль у цьому процесі відіграє волонтерська діяльність, зокрема створення благодійних центрів та клубів.

На макрорівні, на нашу думку, духовно-моральне виховання студентської молоді слід організувати шляхом залучення студентів до заходів, подій та марафонів на державному рівні. Важливу роль у цьому відіграють молодіжні громадські товариства та організації. Ефективність духовно-морального виховання студентів майбутніх представників соціонімічних професій залежить від створення мотиваційної основи для формування духовності, підготовки та рівня духовної культури самих викладачів, добре організованої виховної системи на всіх рівнях, а також від ефективного залучення інших соціальних інституцій, установ, культурно-розважальних закладів та засобів масової інформації до формування морально розвиненої особистості. Це сприятиме підвищенню рівня духовності кожної особистості в державі та нації в цілому.

Важливим чинником оптимізації морального виховання студентської молоді є робота психологічної служби закладів вищої освіти, котра повинна стосуватися:

1. Забезпечення підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу є важливим завданням. Моральний розвиток студентської молоді, особливо майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери, є настільки ж актуальною проблемою, як і розвиток здібностей та інтелектуального потенціалу особистості. Від моральних характеристик залежать такі професійні якості, як відповідальність, надійність, здатність якісно та вчасно виконувати професійні завдання. У цьому процесі важлива роль належить психологу, оскільки саме він може стати референтною

особистістю, яка спрямовуватиме моральний розвиток студента в позитивне русло.

2. Здійснення психолого-педагогічного аналізу рівня морального розвитку студентів, а це передбачає спрямованість на оцінку трьох ключових аспектів: інформаційно-пізнавального, ціннісно-мотиваційного та поведінкового складника цього процесу. Перший компонент - інформаційно-пізнавальний - визначається обсягом, системністю, глибиною та осмисленістю знань студентів про загальнолюдські моральні норми. Ціннісно-мотиваційний аспект характеризує емоційне відношення до моральних принципів, ситуацій та правил поведінки, а також усвідомлення цінностей моральних рис, якостей та норм поведінки в сучасному людському суспільстві. Поведінковий компонент відображає відповідність дій та вчинків студентів загальнолюдським моральним нормам.

3. Розробка та впровадження програм, спрямованих на формування моральних цінностей студентів, повинна враховувати їхні індивідуальні особливості, вікові характеристики та контекст навчання. Програми, спрямовані на підвищення морального розвитку студентів, можуть бути використані психологами під час тренінгів, індивідуальних консультацій та інших форм взаємодії. Під час психологічної корекції психолог повинен бути готовим до опору та психологічних бар'єрів у спілкуванні. Для подолання цих складнощів та стереотипів психолог повинен заслужити довіру молоді, використовуючи як мотивацію самовдосконалення, так і соціальну мотивацію, враховуючи вплив референтних особистостей та студентського середовища.

4. Організовувати та проводити психологічну просвіту у вигляді лекторіїв, семінарів, бесід.

5. Налагоджувати взаємодію з викладацьким колективом для покращення психологічного клімату, забезпечення сприятливих умов морального розвитку студентської молоді.

Важливо враховувати особистість педагога, оскільки вона може суттєво впливати на моральний розвиток вихованців, особливо якщо вона здобуде авторитет завдяки своїм поглядам, якостям та професійній компетентності. Багато студентів підсвідомо наслідують педагогічний образ, особливо якщо він позитивний і привабливий, що має велике значення для їхнього морального становлення. У процесі морального розвитку студентів важливою є координація зусиль всіх учасників освітньо-виховного процесу. Ефективна координація може бути досягнута через планування виховних заходів, на яких всі учасники освітнього процесу беруть активну участь і спільно діють, що має суттєвий моральний вплив на вихованців.

Висновок до розділу 3

1. Загальні уявлення про "справедливість" та "несправедливість" включають кілька спільних елементів: відновлення (порушення) балансу як показник справедливого (несправедливого) результату; дотримання (порушення) важливих норм, рівності прав і можливостей; уникнення суб'єктивності при прийнятті рішень.

2. Основними складовими уявлень сучасної молоді про "справедливість" та "несправедливість" є принципи забезпечення балансу та відповідності нормам.

3. Уявлення про "справедливість" та "несправедливість" різняться за такими параметрами:

а) Емоційний аспект соціальних уявлень про несправедливість вираженіший, ніж уявлення про справедливість;

б) Уявлення про несправедливість переважають над уявленнями про справедливість (це проявляється в оцінці справедливості як недосяжної у всіх контекстах, крім політико-правового, де справедливість можлива за умови активної громадянської позиції).

4. Наше дослідження вказує на те, що політико-правовий контекст уявлень про справедливість має велике значення в їх соціальному сприйнятті.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що справедливість вважається однією з найважливіших соціальних цінностей і виступає ключовим критерієм оцінки взаємодії у найрізноманітніших сферах, включаючи особисті та суспільно-політичні. Уявлення про справедливість формуються під час соціальної взаємодії та обміну діяльністю та результатами цієї взаємодії. Люди керуються своїми уявленнями про справедливість при оцінці та взаємодії з іншими. Крім того, поняття "справедливість" пов'язане з розумінням міри та критеріїв оцінки дій осіб чи державних інститутів стосовно різних груп громадян. Загально визнаний опис справедливості може бути розглянутий як об'єктивна властивість соціальної системи з урахуванням її ставлення до особистості. Ця властивість відображається через усвідомлення та почуття справедливості, що характеризуються задоволеністю або незадоволеністю різних потреб, ставлень і відносин. При обговоренні справедливості завжди виникає питання про відповідність конкретних соціальних норм загальноприйнятим соціальним принципам, і в цьому контексті справедливість виконує регулятивну роль.

Справедливість як моральне поняття включає в себе об'єктивність та неупередженість, а також непохитну відданість проти несправедливості та здатність захищати правильні наукові позиції. Об'єктивність справедливості проявляється у врахуванні всіх аспектів життя, глибокому аналізі фактів та реальності, а також врахуванні особливостей розвитку особистості або соціальної спільноти. Розглядати дії, явища чи факти з позиції справедливості означає ретельне вивчення їх характеристик та урахування всіх факторів, які можуть вплинути на їхній хід та результат. Для об'єктивної оцінки потрібне розуміння моральних аспектів особистості, спрямованості її дій у суспільстві, що може бути досягнуто лише шляхом аналізу всього комплексу дій конкретної особи.

Відчуття справедливості, як ключове моральне уявлення, відображає глибокі цінності людського співжиття та має вирішальне значення у формуванні та закріпленні духовних цінностей людства. Це поняття становить один із важливих критеріїв моральної свідомості, яке виступає як контролер основних цінностей та ідей, що засвоюються людиною. Сучасна наукова література підтверджує, що справедливість впливає на духовний розвиток особистості, впливаючи на всі аспекти її розумового, емоційного, почуттєвого та вольового життя, а також на її здатність до самопізнання та самовизначення. Виявлення відчуття справедливості проявляється у ціннісному ставленні особистості до оточуючих.

До соціономічних професій (з типом «людина – людина») відносяться ті, що передбачають постійну взаємодію з людьми та безпосереднє спілкування під час професійної діяльності з метою надання різних видів допомоги індивідам або групам людей. Об'єктом роботи фахівців соціономічних професій є міжособистісні відносини соціального характеру [9, с. 183]), взаємодії, що дозволяють вирішувати соціальні та міжособистісні проблеми клієнтів, а основною метою їх професійної діяльності є соціальна підтримка, допомога, гармонізація міжособистісних стосунків у конфліктних ситуаціях, аналіз і прогнозування соціальних взаємодій; підтримка людини у складних життєвих обставинах, кризових ситуаціях з метою активізації внутрішнього психічного потенціалу, передавання інформаційних, матеріальних та інших ресурсів, необхідних для подолання проблем

Принцип справедливості у професіях типу "людина-людина" означає забезпечення рівного та неупередженого ставлення до всіх людей, з якими професіонал взаємодіє. Це стосується різних аспектів професійної діяльності, зокрема:

1. Забезпечення рівних умов для всіх клієнтів, пацієнтів, студентів чи підлеглих, незалежно від їхніх соціальних, економічних чи культурних особливостей – рівні можливості

2. Прийняття рішень та здійснення дій без упереджень та дискримінації за ознаками статі, віку, раси, національності, релігії, сексуальної орієнтації тощо – неупередженість:

3. Відкрите інформування всіх зацікавлених сторін про рішення та дії, що можуть їх торкатися, пояснення причин та обґрунтувань цих рішень – прозорість:

4. Поважання прав та гідності: визнання та захист прав і гідності кожної людини, з якою відбувається взаємодія.

Застосування принципу справедливості є особливо важливим у професіях, які передбачають інтенсивну міжособистісну взаємодію, таких як медицина, освіта, соціальна робота, психологія, управління персоналом тощо. Це допомагає забезпечити етичність і ефективність професійної діяльності, сприяє формуванню довіри та позитивних відносин між професіоналами та тими, з ким вони працюють.

Результати дослідження склали основу для розробки рекомендацій щодо оптимізації почуття справедливості як моральної риси фахівців соціогуманітарної сфери через підвищення ефективності впливу психологічних умов духовно-морального розвитку студентів закладів вищої освіти.

На нашу думку, цей процес буде ефективним за умови активної участі студента, його залученості в життя університету, у навчально-пізнавальні, творчо-пошукові, дослідницькі, благодійні, дозвіллеві та інші заходи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алпатова О. В. Особливості процесу формування психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2013. № 1–2. С. 169–176. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/srutip_2013_1-2_22.pdf.
2. Багатовимірність особистості : психологічний ракурс : колективна монографія; за заг. ред.: С. Л. Грабовської, Р. І. Карковської. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 374 с.
3. Байша К. М. Соціально-педагогічні умови морального виховання студентів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Херсон, 2000. 21 с.
4. Балл Г. О. Психологічні аспекти гуманізації освіти : [книга для вчителя]. Київ, Рівне, 1996. 128 с.
5. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в аналізі взаємозв'язку добра і зла в соціальній поведінці. Естетика і етика педагогічної дії : зб. наук. праць. Київ, Полтава, 2011. Вип. 2. С. 22-34.
6. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в аналізі розв'язування ціннісних колізій. Актуальні проблеми психології. Київ, 2013. Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 7. Ч. 1. С. 12-18.
7. Бех І.Д. Справедливість – несправедливість у міжособистісних взаєминах // Педагогіка і психологія. – 2006. - №1. – С. 5-10.
8. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
9. Варгата О. В., Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Проблема психологічної готовності фахівців соціономічного профілю до інноваційної професійної діяльності в контексті психолого-педагогічного осмислення. Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-

практичної конференції (30–31 жовтня 2020 р.). Вінниця : КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», 2020. С. 55–58.

10. Власюк Ж. І. Почуття справедливості як складова морально-ціннісного розвитку особистості. Ціннісні орієнтації навчальної діяльності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у контексті сучасних вимог до освіти : навч.-метод. посіб. Житомир, 2008. С. 134–145

11. Власюк Ж.І. Виховання почуття справедливості у молодших школярів у позаурочній діяльності. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2015.

12. Гергун А. Глобальна справедливість : контрверза універсалізму та партикуляризму. Київ : Наук. думка, 2016. 212 с.

13. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія. Луганськ: СНУ імені В. Даля, 2015. 211 с.

14. Гьофе О. Справедливість та субсидіарність. Виступи в Україні. Київ: Альтерпрес, 2004. 144 с.

15. Капська А. Й., Волинська Л. В., Карпенко О. Г. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / за ред. А. Й. Капської. Київ : ДЦСМ, 2003. 87 с.

16.

17. Карпенко О. Професійні функції соціального працівника як складова професійної компетентності. Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери : тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 15 листопада 2012 р.) / гол. ред. канд. пед. наук, доц. М. Є. Чайковський. Хмельницький : ХІСТ Університету «Україна», 2012. С. 184-192.

18. Коломієць О.Г. Справедливість як принцип соціальної організації та моральна цінність. Мультиверсум. Вип.28. К . 2002. С. 118-127.

19. Капська А. Й., Волинська Л. В., Карпенко О. Г. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / за ред. А. Й. Капської. Київ : ДЦСМ, 2003. 87 с.

20. . Карпенко О. Професійні функції соціального працівника як складова професійної компетентності. Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери : тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 15 листопада 2012 р.) / гол. ред. канд. пед. наук, доц. М. Є. Чайковський. Хмельницький : ХІСТ Університету «Україна», 2012. С. 184-192.

21. Кривуля О. М. Справедливість як ідея і предмет людських турбот. Ідея справедливості на схилі ХХ століття : матеріали VI Харк. міжнар. Сковородинівських читань. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. С. 3 – 5.

22. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття: з циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р. Київ : Вид. дім КМ Академія, 2003. 32 с.

23. Левкулич В .В. Справедливість як умова духовного розвитку особистості. Філософія як культурна політика сучасності: тези доповідей II всеукраїнської наукової конференції 17-18 жовтня, 2014 р., м. Острого, Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2014. С. 26–27.

24. Левкулич В.В. Справедливість як аксіологічна складова формування особистості. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті» 2 червня 2017 року, м. Київ. С. 51–53.

25. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен : монографія / В. В. Левкулич. Ужгород: Видавничий дім Гельветика, 2018. 480 с.

26. Максименко С. Д., Пелех О. М. Фахівця потрібно моделювати (Наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності). Рідна школа. 1994. № 3/4. С. 68–72.
27. Молодиченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз) : монографія . К. : Знання України, 2010. 384 с.
28. Невмержицький В.М. Психологічні питання морального розвитку особистості. Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернетконференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. Переяслав, 2020. Вип. 56. С 238-240. URL: <https://confscientific.webnode.com.ua/>
29. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія . К. : Наш час, 2007. 280 с.
30. Рогожа М. М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму. Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 216 с.
31. РолзДж. Теорія справедливості / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 41 с.
32. Сабадуха В. Пріоритет духовного над матеріальним як онтологічна засада життєдіяльності людини й суспільства. Практ. філософія. 2014. № 3, С. 153 – 160.
33. Сабадуха М. В. Ідея справедливості як необхідна умова розв'язання глобальних проблем. Практ. філософія. 2017. № 1, С. 10 – 18.
34. Сидоренко І. Історичні інтерпретації принципу справедливості. Культура і сучасність. 2014. С. 8–12.
35. Сіверс З. Ф. Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості.Юридична психологія. 2015. № 1. С. 32 – 42.
36. Сіданіч І. Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка», 2013. – Вип. 23. – С. 233-241.

37. Статінова Н., Кущенко О. Пріоритети та цінності сучасної студентської молоді // <http://visnik.knteu.kiev.ua/files/2011/03/12.pdf> Режим доступу: 11.
38. Стрельчук Л. Виховання у професійній освіті // Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Conferences/86.pdf> 12.
39. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2020. 140 с.
40. Тофтул М.Г., Шмат Р.П. Конфуцій про справедливість. Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки». 2022. № 13. С. 13–21.
41. Фурман А.В., Підгурська М.В. Історія соціальної роботи: [навчальний посібник]. Тернопіль: ТНЕУ, 2014 – 174 с.
42. Фальковська Л.М. Справедливість як предмет соціально-психологічного дослідження. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. 2011. № 11. С. 290–299.